

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Justina Daunorienė

**REFLEKSYVUMAS VOKIEČIŲ KALBOJE:
ISTORINĖS RAIDOS DUOMENIMIS
PAREMTAS TYRIMAS**

Daktaro disertacijos santrauka

Humanitariniai mokslai, filologija (04 H)

Vilnius, 2011

Disertacija rengta 2001-2010 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas:

prof. habil. dr. Oswald Panagl (Zalcburgo universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

Mokslinė konsultantė:

prof. dr. Irena Marija Norkaitienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

Disertacija ginama Vilniaus universiteto Filologijos mokslo krypties taryboje.

Pirmininkė:

prof. habil. dr. Regina Koženiauskienė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

Nariai:

prof. habil. dr. Aloyzas Gudavičius (Šiaulių universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

doc. dr. Birutė Kabašinskaitė (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

prof. dr. Vytautas Kardelis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

prof. dr. Ernesta Račienė (Vilniaus pedagoginis universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

Oponentai:

prof. dr. Sigita Barniškienė (Vytauto Didžiojo universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

doc. dr. Jurgis Pakerys (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H)

Disertacija bus ginama viešame filologijos mokslo krypties tarybos posėdyje 2011 m. gegužės 26 d. 15 val. Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto Germanistikos studijų kabinete.

Adresas: Universiteto g. 5, LT-01513, Vilnius, Lietuva

Disertacijos santrauka išsiuntinėta 2011 m. balandžio mėn. d.

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto bibliotekoje.

UNIVERSITÄT VILNIUS

Justina Daunorienė

**REFLEXIVITÄT IM DEUTSCHEN:
UNTERSUCHUNG UNTER BERÜCKSICHTIGUNG
DER HISTORISCHEN ENTWICKLUNG**

Zusammenfassung der Dissertation
zur Erlangung der Doktorwürde

Geisteswissenschaften, Philologie (04 H)

Vilnius 2011

Die Dissertation wurde in den Jahren 2001-2010 an der Universität Vilnius angefertigt.

Wissenschaftlicher Betreuer:

Prof. Dr. habil. Oswald Panagl (Universität Salzburg, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Wissenschaftliche Beraterin:

Prof. Dr. Irena Marija Norkaitienė (Universität Vilnius, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Die Dissertation wird vor dem für Geisteswissenschaften zuständigen Promotionsausschuss an der Universität Vilnius verteidigt.

Vorsitzende:

Prof. Dr. habil. Regina Koženiauskiė (Universität Vilnius, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Mitglieder:

Prof. Dr. habil. Aloyzas Gudavičius (Universität Šiauliai, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Prof. Dr. Vytautas Kardelis (Universität Vilnius, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Doz. Dr. Birutė Kabašinskaitė (Universität Vilnius, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Prof. Dr. Ernesta Račienė (Pädagogische Universität Vilnius, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Opponenten:

Prof. Dr. Sigita Barniškiė (Vytautas Magnus Universität, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Doz. Dr. Jurgis Pakerys (Universität Vilnius, Geisteswissenschaften, Philologie – 04 H)

Die öffentliche Disputation vor dem für Geisteswissenschaften zuständigen Promotionsausschuss findet am 26. Mai 2011 um 15 Uhr im Studienraum Germanistik an der Philologischen Fakultät der Universität Vilnius statt.

Adresse: Universiteto Str. 5, LT-01513, Vilnius, Litauen

Die Zusammenfassung der Promotionsarbeit wurde am April 2011 verschickt.

Die Promotionsarbeit kann in der Bibliothek der Universität Vilnius eingesehen werden.

1. Darbo objektas, tikslai, uždaviniai, ginamieji teiginiai.

Šioje disertacijoje nagrinėjami su refleksyvumu susiję klausimai vokiečių kalboje. Kalbotyroje *refleksyvumo* sąvoka yra vadinama kalbinės konstrukcijos ypatybė, kai du veiksmožodžiu išreikštame veiksmė dalyvaujantys veikėjai (dažniausiai subjektas ir objektas) sietini su vienu ir tuo pačiu elementu¹. Šiame darbe atliekamas ir sinchroninis, ir diachroninis vokiečių kalbos refleksyvumo reiškinių tyrimas. Autorė aprašo vokiečių kalboje sutinkamus sangražinius veiksmožodžius ir kitas galimas refleksyvines konstrukcijas. Tyrimui surinktais pavyzdžiais iš dabartinės vokiečių kalbos bei ankstesniųjų vokiečių kalbos raidos etapų parodomas šių veiksmožodžių ir atitinkamų konstrukcijų raidos tendencijos nuo pirmųjų kalbos šaltinių iki dabartinės vokiečių kalbos.

Disertacijos **tyrimo objektas** yra dabartinės vokiečių kalbos sangražiniai veiksmožodžiai ir kitos galimos refleksyvines konstrukcijos, kurias autorė nagrinėja remdamasi žodžių darybos, semantikos ir sintaksės kriterijais bei dabartinę vartojimo situaciją paremia istoriniais vartojimo pavyzdžiais.

Darbo tikslas yra nustatyti galimas refleksyvumo raiškos galimybes, jų žodžių darybos ir semantinius ypatumus bei sintaksiniais modeliais iliustruoti galimus sangražinių veiksmožodžių ir refleksyviųjų konstrukcijų vartojimo atvejus bei, remiantis surinkta istorine medžiaga, nustatyti atitinkamų sangražinių veiksmožodžių grupių ir refleksyviųjų konstrukcijų raidos ypatumus, jei įmanoma nuo kuo ankstyvesnio vokiečių kalbos raidos etapo (senosios, vidurinėsios arba ankstyvosios naujosios vokiečių aukštaičių kalbos) iki dabartinės vartosenos.

Norint pasiekti keliamus tikslus, turi būti įgyvendinti šie **uždaviniai**:

1. Turi būti apibūdinta *refleksyvumo* sąvoka bei kita su šiuo kalbos reiškiniu susijusi terminologija; taip pat teorinėje darbo dalyje bus pateiktos modernioje vokiečių bei kitų kalbų gramatikos teorijoje keliamos ir nagrinėjamos su refleksyvumu susijusios problemos.

2. Turi būti nagrinėjami nustatytų sangražinių veiksmožodžių ir refleksyviųjų konstrukcijų dabartinėje vokiečių kalboje žodžių darybos ir semantikos ypatumai;

¹ pagal „Lexikon der Sprachwissenschaft“ (Bußmann 2002, 555-556)

remiantis surinktais istorinės raidos duomenimis bus parodomos galimos šių veiksmažodžių ir konstrukcijų raidos tendencijos.

3. Turi būti nustatyti sangražinių veiksmažodžių ir kitų refleksyviųjų konstrukcijų vartojimo sintaksiniai modeliai bei nustatomi jų raidos ypatumai.

Rengiantis empiriniam tyrimui buvo iškeltos **šios hipotezės**:

1. Sangražinių veiksmažodžių ir kitų refleksyviųjų konstrukcijų vartojimas dabartinėje vokiečių kalboje yra gerokai intensyvesnis negu ankstyvuosiuose vokiečių kalbos raidos etapuose.

2. Refleksyvumo raiškos galimybės ir sangražinių veiksmažodžių bei kitų refleksyviųjų konstrukcijų vartojimas yra glaudžiai susijęs su veiksmažodžių žodžių darybos ypatumais, ypatingai su šakninių veiksmažodžių prefigacija.

3. Vokiečių kalbos raidoje pastebimas naujų refleksyviųjų konstrukcijų semantinių reikšmių ir sintaksinių funkcijų atsiradimas.

Ginamieji disertacijos teiginiai yra šie:

1. Sangražinių veiksmažodžių ir refleksyviųjų konstrukcijų vartosenos augimą itin nulėmė ta aplinkybė, kad jau nuo senosios vokiečių aukštaičių kalbos raidos etapo veiksmažodžių priešdėliai ir kitos veiksmažodinės dalelytės tapo pastovia veiksmažodžio sudėtine dalimi, kuri gali keisti šakninio veiksmažodžio sintaksines ir semantines savybes bei turėjo ir turi didelę įtaką sangražinių veiksmažodžių formų susidarymui vokiečių kalboje.

2. Dalies sangražinių veiksmažodžių sangražinis įvardis *sich* yra visiškai leksikalizavęsis, t.y. integruotas į veiksmažodžio reikšmę, o jo paties savarankiška reikšmė yra visiškai prarasta, ir su veiksmažodžiu sudaro vieningą ir vientisą leksemą. Tokiais atvejais pirminė veiksmažodžio reikšmė yra nublankusi, o naujas leksikalizuotas darinys įgyja kiek pakitusią arba net ir visiškai naują reikšmę.

3. Sangražinio įvardžio *sich* vartojimas lemia naujų konkrečių sintaksinių modelių susidarymą; tokiais atvejais keičiasi bazinių (pagrindinių) veiksmažodžių valentingumo savybės, konkretėja veiksmažodžio reikšmė, o daugeliu atveju sangražinėse formose atsispindi ir kalbos ekonomijos principai.

4. Jau senosios vokiečių aukštaičių kalbos raidos etape nebelieka senojo indogermaniškojo mediumo formų. Jo reikšmę ir funkcijas perima kai kurie negalininkiniai arba dauguma naujai susidariusių sangražinių veiksmažodžių.

5. Dauguma sangražinių veiksmažodžių vartojami veiksmui arba procesui, bet retai kada būsenai apibūdinti.

2. Darbo aktualumas.

Apžvelgus atliktus tyrimus šioje srityje galima pastebėti, kad labai nedaug lingvistinių tyrimų yra skirti vokiečių kalbos diachronijai, o ypatingai trūksta nuodugnių vokiečių kalbos sangražinių veiksmažodžių ir įvairių refleksyvinių konstrukcijų raidos tyrimų. Šio darbo aktualumas pagrindžiamas visų pirma tuo, kad istorinės raidos duomenimis paremtas tyrimas gali atskleisti įvairių sangražinių veiksmažodžių bei refleksyvinių konstrukcijų dabartinėje vokiečių kalboje atsiradimo, išnykimo, formos arba reikšmės kitimo aplinkybes bei ypatumus. O taip pat tai leistų geriau paaiškinti refleksyvinių konstrukcijų gausą ir reikšmės skirtumus. Ypatingas dėmesys šiame tyrime skiriamas įvairių prefiguotų veiksmažodžio formų atsiradimui, kurios suvaidino itin svarbų vaidmenį susidarant tam tikroms sangražinių veiksmažodžių formoms ir kintant jų reikšmėms.

Teorinė ir praktinė darbo reikšmė sietina su galimybe, remiantis istorine medžiaga, pateikti gilesnes išvalgas į sangražinių veiksmažodžių ir refleksyvinių konstrukcijų esmę žodžių darybos, semantikos ir sintaksės klausimais. Atliktas tyrimas papildo refleksyvinių vienetų dabartinėje vokiečių kalboje sistematizavimo bandymus, išskiria konkrečius vartojimo atvejus bei paremia jų šiuolaikinės vartosenos ypatumus istorinės raidos duomenimis. Tokio pobūdžio tyrimas apie refleksyvumo raiškos ir vartojimo galimybes gali suteikti naudingos informacijos ne tik kalbos mokslo atstovams, bet ir kalbos vartotojams bei pasitarnauti būsimiems lyginamiesiems bei tipologiniams tyrimams.

3. Tiriamoji medžiaga.

Šios disertacijos empirinį darbo pamatą sudaro 4843 dabartinės vokiečių kalbos veiksmažodžiai, kurie arba vartojami tik sangražine forma (pvz., *sich schämen*), arba tam tikrose vartojimo situacijose gali įgyti sangražinę formą (pvz., *waschen* vs. *sich waschen*,

versprechen vs. *sich versprechen*), arba yra vartojami pastoviuose junginiuose su sangražiniu įvardžiu ir vardine dalimi (pvz., *sich satt essen, in sich haben*). Remiantis šiais surinktais veiksmažodžiais, toliau buvo renkami jų vartojimo pavyzdžiai dabartinėje vokiečių kalboje ir ankstesniais kalbos laikotarpiais, kurie iliustruoja šių veiksmažodžių formos ir reikšmės raidą. Vartojimo pavyzdžiai surinkti ir iš dabartinės vokiečių kalbos žodynų (*Wahrig. Deutsches Wörterbuch, 1985/1994, Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache, Verlag Langenscheidt, 2003*), istorinių vokiečių kalbos žodynų (J. Chr. Adelungo *Grammatisch – kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen, 1801*; brolių J. ir V. Grimų *Deutsches Wörterbuch, 1956*, H. Paulio *Deutsches Wörterbuch, 1992* ir A. Götzės *Frühneuhochdeutsches Glossar, 1967*), iš istorinių Vokiečių kalbos instituto Manheime (*COSMAS II*) ir Zalcburgo universiteto (*Mittelhochdeutsche Begriffsdatenbank*) tekstynų bei iš senosios ir naujosios vokiečių grožinės literatūros.

4. Darbo struktūra ir turinys.

Darbą sudaro įžanga, teorinė ir praktinė dalys, išvados, šaltinių ir naudotos literatūros sąrašai, trumpinių sąrašas ir keturi priedai, kuriuose pateikiami surinkti veiksmažodžiai, sugrupuoti pagal jų gebėjimą sudaryti tam tikras refleksyvines konstrukcijas.

Įvade apibrėžiama darbo problema, jos mokslinis naujumas ir aktualumas, teorinė ir praktinė darbo vertė, pristatoma tiriamoji medžiaga.

Teorinėje darbo dalyje aptariama refleksyvumo apibrėžimo problema ir šioje srityje vartojamas terminologijos inventorių, pateikiama refleksyvumo tyrimų rezultatų vokiečių ir kitose kalbose apžvalga, sukuriamas mokslinis pagrindas ir pagrindžiama tyrimo metodika, taikoma toliau empirinėje dalyje. Kadangi refleksyvumu itin pasižymi indogermanų šeimos kalbos, ypatingai slavų ir baltų kalbos, šioje dalyje pateikiami svarbiausi darbai, nagrinėjantys refleksyvumo problemas ne tik vokiečių, bet ir kitose kalbose – tokiu būdu parodomas ir pabrėžiamas šios temos aktualumas įvairiose kalbose.

Pastaraisiais dešimtmečiais kalbotyroje itin daug dėmesio skiria refleksyvumo apibrėžimo problemai ir jo raiškos tyrimams, šis kalbos reiškinys nagrinėjamas įvairiais sintaksės bei semantikos aspektais. Iš naujausiųjų darbų minėtini refleksyviųjų formų

tipologijos tyrimai: E. Geniušienė 1987, E. Königas 2001, M. Everaertas 2003 ir kt. Labai nuodugnai tiriamos ir kitos refleksyvinės konstrukcijos, pavyzdžiui, taip vadinamas *medijos*: H. Brinkeris 1969, G. Grewendorfas 1984, 1995, P. Ackema, M. Schoorlemmeris 1994, I. Kaufmann 2003 ir kt. Be to, reikia paminėti, kad dedamos didelės pastangos kuriant naujas refleksyvumui aprašyti reikalingas sąvokas bei bandoma naujai sugrupuoti refleksyvines konstrukcijas pagal jų gramatinę formą ir funkcijas bei įgaunamą reikšmę. Tačiau, palyginus su sinchroninių darbų apimtimi, sangražinių veiksmažodžių ir refleksyvinių konstrukcijų diachronijos tyrimai užima labai nedidelę dalį. Disertacijoje remiamasi W. Bökenkrügerio (1924), L. Hermodssono (1952), I. Dal (1962) tyrimų išvalgomis ir istorine medžiaga bei dviem bene didžiausiomis istorinėmis vokiečių kalbos (o kartu ir germanų kalbų) gramatikomis, t. y., J. Grimmo *Deutsche Grammatik* ir W. Wilmannso *Deutsche Grammatik*, kuriose autoriai itin daug dėmesio skiria veiksmažodžio formų ir reikšmių raidai.

Empirinėje darbo dalyje, remiantis teoriniu pagrindu, atliekama surinktos konkrečios medžiagos analizė. Tyrimas atliekamas trimis aspektais: surinkti sangražiniai ir sangražinė forma vartojami veiksmažodžiai bei refleksyvinės konstrukcijos nagrinėjami žodžių darybos, semantikos ir sintaksės lygmenimis dabartinėje vokiečių kalboje bei jos ankstesniuose raidos etapuose. Pagal turimą konkrečią medžiagą bandoma išskirti veiksmažodžių žodžių darybos ir refleksyvinės vartosenos sintaksės modelius bei nustatyti sangražinių arba sangražinė forma vartojamų veiksmažodžių semantines grupes.

Disertacijos pabaigoje pateikimas naudotos literatūros ir šaltinių sąrašai. Keturiuose disertacijos prieduose pateikiami visi autorės šiam darbui surinkti vokiečių kabos veiksmažodžiai. Jie pateikiami grupėmis, t. y., pirmame priede pateikiami tik sangražinė forma vartojami veiksmažodžiai (*reflexive Verben*), antrame priede yra pateikiami veiksmažodžiai, kurie tam tikrame kontekste gali būti vartojami ir sangražinė forma (kai greta galininkinio veiksmažodžio sangražinis įvardis atlieka datyvo arba akuzatyvo papildinio funkciją, kai nesangražinis veiksmažodis sangražinėje formoje įgauna naują reikšmę (*reflexive Verbvarianten*) arba kai veiksmažodis vartojamas taip vadinamose medialinėse konstrukcijose (*mediale Konstruktionen*), trečiame priede pateikiami reciprokiniai veiksmažodžiai (*reziproke Verben*), o ketvirtame priede

surinktos idiomatizuotos refleksyvinės ir reciprokinės konstrukcijos (*idiomatisierte reflexive und reziproke Strukturen*).

4.1. Refleksyvumo tyrimų vokiečių ir kitose kalbose apžvalga.

Refleksyvumo problematika vokiečių gramatikos teorijoje pradėta nagrinėti gana seniai. Jau XVI a. pirmosiose vokiečių kalbos gramatikose, kurios buvo rašomos laikantis lotynų kalbos gramatikų tradicijų, aprašoma sangražinio įvardžio kilmė ir formų kaita (Kromayer, Pölmann, Prasz, Stieler, Bödiker gramatikose). Pirmieji bandymai tiksliau apibūdinti ir aprašyti refleksyvumo suvokimą randami J. Grimmo (1819-1837) W. Wilmannso (1897-1909) gramatikose, kurie bene pirmieji ypatingą dėmesį skyrė refleksyviųjų formų reikšmės aprašymui. Deja, iki XX a. šeštojo dešimtmečio refleksyvumas ir sangražiniai veiksmažodžiai lingvistiniuose tyrimuose susilaukė mažai dėmesio. Jau vėlesniam, tačiau labai informatyviam ir produktyviam refleksyvumo tyrimų etapui priklauso H. Renickes (1956), K. Brinkerio (1969), G. Stötzelio (1970), J. Buscha (1972, 1982), R. Růžička (1976), E. Geniušienės (1987) ir kt. darbai. Naujausios tyrimų tendencijos atsispindi H. Haiderio (1984, 1985), M. Reis (1985), H. Weinricho, (1993), H. Vaterio (1995), E. Königo (1972, 2001), G. Grewendorfo (1984, 1995), J. Kunzes (1997), G. Zifonun (2003), I. Kaufmann (2003, 2004), B. Wiemerio (2007) ir kitų lingvistų bei naujausiose Vokiečių kalbos instituto Manheime (1997) ir „Duden“ leidyklos (2005) gramatikose.

Atlikus teorinių darbų apžvalgą galima teigti, kad sangražinių veiksmažodžių ir refleksyviųjų konstrukcijų samprata ir jų tyrimų metodika laikui bėgant patyrė tam tikrų pokyčių. Senosiose vokiečių kalbos gramatikose šie veiksmažodžiai ir atitinkamos konstrukcijos aprašomi vien tik iš formaliosios pusės. Tuo tarpu pastaraisiais dešimtmečiais atlikti ir atliekami moksliniai tyrimai labiausiai koncentruojasi į semantinius ir sintaksinius refleksyvumo aspektus. Ypatingas dėmesys skiriamas veiksmažodžių veikslui, sintaksinių ir semantinių vaidmenų (*syntaktische und semantische Rollen*) pasiskirstymui bei sangražinio įvardžio leksikalizacijos laipsniui (*Lexikalisierungsgrad*) tam tikrais refleksyvaus vartojimo atvejais. Siekiant nustatyti sangražinio įvardžio, vartojamo su atitinkamais veiksmažodžiais, savarankškumo laipsnį, taikomi įvairūs kaitymo testai, pvz., bandymai sangražinį įvardį pakeisti kitomis vardinėmis kalbos dalimis (*Ersatzprobe*), patikrinti, ar sangražiniam įvardžiui galima

iškelti klausimą (*Interrogativierungstest*), ar galima sangražine forma vartojamam veiksmažodžiui sudaryti pasyvinę formą (*Passivbildung*), žodžių tvarkos sakinyje pakeitimas, iškeliant sangražinį įvardį į pirmą vietą sakinyje (*Probe der Wortstellung*) ir kt.

Sintaksinių tyrimų apie sangražinio įvardžio vietą sakinyje apžvalga parodė, kad taisyklės, kurios nusako sakinio dalių ir sangražinio įvardžio *sich* vietą vokiečių kalbos sakinyje, nėra vieningos. Kai kuriais atvejais sangražinio įvardžio vieta sakinyje pagrindžiama ritmikais principais arba semantinėmis ypatybėmis. Moksliniuose darbuose taip pat daug dėmesio skiriama sangražinio įvardžio vartojimo ypatumams bendratinėse konstrukcijose.

Sudarant ir aprašant sangražinių veiksmažodžių ir kitų refleksyviųjų konstrukcijų grupes disertacijose daugiausia remiamasi „Duden“ leidyklos gramatika (2005) bei teoriniais G. Stötzelio ir E. Geniušienės darbais. „Duden“ gramatikos autoriai sangražinius veiksmažodžius ir refleksyvines konstrukcijas visų pirma skiria į grupes pagal sangražinio įvardžio sintaksines funkcijas. Tačiau G. Stötzelis atkreipia dėmesį į tai, kad aprašant refleksyviai vartojamus vienetus reikia tuo pačiu metu atsižvelgti į abu – sintaksinį ir semantinį – lygmenis. Šiuo principu vadovaujama ir disertacijos empirinėje dalyje. Kaip papildomas, tačiau labai svarbus aspektas į refleksyviai vartojamų vienetų semantinį tyrimą įtraukiama E. Geniušienės mintis, kad nagrinėjant sangražinius veiksmažodžius ir refleksyvines konstrukcijas labai svarbų, dažnai lemiamą vaidmenį vaidina semantinė veiksnio charakteristika. Todėl empiriniame tyrime didelis dėmesys kreipiamas į semantines veiksnio savybes ir nagrinėjamas jų poveikis bendrai refleksyviai vartojamos konstrukcijos reikšmei.

Disertacijoje skiriamos bei nagrinėjamos penkios pagrindinės sangražinių veiksmažodžių ir refleksyviųjų vartojamų konstrukcijų grupės: (1) galininkiniai veiksmažodžiai su sangražiniu įvardžiu *sich*, vartojamu kaip datyvinis arba akuzatyvinis papildinys, (2) refleksyvia forma vartojami nesangražinių veiksmažodžių variantai, (3) sangražiniai veiksmažodžiai, (4) reciprokiniai veiksmažodžiai bei (5) kitų refleksyviųjų formų turinčių konstrukcijų grupė, kurią sudaro tokios konstrukcijos kaip taip vadinamas medijo pasyvas, refleksyvus pasyvas, konstrukcijos su veiksmažodžiu *sich lassen* bei idiomatizuotos refleksyviųjų konstrukcijos.

Antra teorinės dalies dalis skiriama vokiečių kalbos veiksmažodžių žodžių darybos problemoms. Čia aptariami svarbiausi vokiečių kalbotyros darbai, nagrinėjantys veiksmažodžių žodžių darybos klausimus ir problemas bei pateikiamos svarbiausios toliau tyrime vartojamos sąvokos. Kadangi surinktų empirinių pavyzdžių daugumą sudaro priešdėliniai veiksmažodžiai, todėl šioje dalyje aptariami svarbiausi veiksmažodinės veiksmažodžių su galimais žodžių darybos elementais požymiai, naujos veiksmažodžio reikšmės susidarymo bei galimi susidariusio naujo veiksmažodžio sintaksės ypatumai.

Pereinant nuo teorinės prie praktinės disertacijos dalies didelis skyrius skiriamas sangražinio įvardžio *sich* raidai. Sangražinio įvardžio *sich* kilmė sietina su asmeninių įvardžių grupe. Jau senosios vokiečių aukštaičių kalbos etape sutinkama visas formas turinti sangražinio įvardžio paradigma, kuri laikui bėgant praranda kai kurias specialiąsias formas su giminės ir linksnio charakteristika. Tyrimas parodė, kad jau nuo XVII a. galima pastebėti nusistovintas vartojamas formas, kurios vokiečių kalboje išlieka iš šių dienų.

4.2. Pagrindiniai empirinio tyrimo aspektai

Empirinis tyrimas dalinamas į tris pagrindines dalis: sangražinių veiksmažodžių žodžių darybos tyrimas, refleksyvia forma vartojamų veiksmažodžių semantinis tyrimas, bandant tarp jų išskirti kelias pagrindines reikšmines grupes, bei trečiojoje dalyje nagrinėjami sintaksiniai refleksyvinių konstrukcijų vartojimo modeliai, aprašant jų sudarymo ir vartojimo ypatumus.

Žodžių darybai skirtoje dalyje pirmiausia apibrėžiamos šakninių (pagrindinių) veiksmažodžių, prefiguotų (su senaisiais vokiečių kalbos priešdėliais) ir su veiksmažodinėmis dalelytėmis vartojamų veiksmažodžių sąvokos ir savybės. Tarp surinktų empiriniam tyrimui veiksmažodžių buvo nustatyti 929 šakniniai veiksmažodžiai, kurie yra sangražiniai arba gali būti vartojami sangražine forma. Šių šakninių veiksmažodžių grupėje išskiriami du pogrupiai: sangražiniai veiksmažodžiai su visiškai leksikalizuotu sangražiniu įvardžiu (jų rasta vos 52, pvz., *sich aalen*, *sich bäumen*, *sich brüsten*, *sich flegeln*, *sich jähren*, *sich lümmeln*, *sich räcken*, *sich räuspern*, *sich schämen*, *sich suhlen* ir kt.) ir gerokai didesnis sangražinę formą galinčių įgauti

šakninių (galininkinių ir negalininkinių) veiksmažodžių pogrupis (rasti 877 veiksmažodžiai, pvz., *sich baden, sich ballen, sich dehnen, sich distanzieren, sich eilen, sich fangen, sich fürchten, sich gabeln, sich irren, sich setzen, sich trüben* ir kt.).

Likusią surinktų pavyzdžių dalį sudaro prefiguoti arba su veiksmažodinėmis dalelytėmis jungiami veiksmažodžiai (3914 veiksmažodžių). Tokiu būdu pasitvirtina prielaida, kad veiksmažodžių vartojimas refleksyvia forma yra glaudžiai susijęs su veiksmažodžių prefigacija.

Toliau visi prie šakninių veiksmažodžių (Wurzelverben) jungiami priešdėliai ir veiksmažodinės dalelytės skiriami į dvi grupes, t. y. senieji veiksmažodiniai priešdėliai (*be-, ge-, ent-, er-, miss-, ver-, zer-*) ir veiksmažodinės dalelytės (iš viso 126 dalelytės ir jų variantai), pasižyminčios visų pirma tuo, kad tam tikrose veiksmažodžio formose jos yra atskiriamos nuo veiksmažodžio, bei atskiroje grupėje nagrinėjamos dalelytės, kurios gali būti vartojamos ir kaip dalelytės ir kaip prefiksai (*durch, hinter, über, um, unter*), t. y. kurios gali būti ir atskiriamos ir neatskiriamos nuo veiksmažodžių. Visi minėti prefiksai ir veiksmažodinės dalelytės aptariami išsamiau, pateikiant jų vartojimo raidą iliustruojančius vartojimo pavyzdžius. Šis tyrimas parodė, kad priešdėliai ir veiksmažodinės dalelytės turi didelį poveikį veiksmažodžio reikšmei ir jo vartojimui sakinyje. Pavyzdžiui, gerai žinoma, kad priešdėlis *be-* lemia tai, kad negalininkinis veiksmažodis tampa galininkiniu (*leuchten - beleuchten*), tačiau sangražinė veiksmažodžio forma nebūtinai įgauna į veiksmo veikėją nukreipto veiksmo reikšmę. Daugeliu atveju tai su pačiu veiksmu susijusio, tačiau su juo ar jame nesąmoningai vykstančio veiksmo reikšmė (*sich belaufen, sich bewahren, sich begeben* ir kt.). Arba senam vokiečių kalbos priešdėliui *er-* šiandieninėje kalboje dažniausiai suteikiama veiksmo pradžios reikšmė (*sich erkälten, sich ergeizen* ir kt.). Tačiau istoriniai vartojimo pavyzdžiai suteikia dar ir kitos įdomios informacijos, būtent apie tai, kaip priešdėlio ir sangražinio įvardžio kombinacija gali paveikti ir net visiškai pakeisti bendrą veiksmažodžio reikšmę. Tokio pavyzdžiu galėtų būti veiksmažodis *sich ereignen* (liet. įvykti), kurio kilmė sietina su senu galininkiniu veiksmažodžiu *eröugen*, viduriniojoje vokiečių aukštaičių kalboje reiškusiu „parodyti, pastatyti prieš akis“. Taip pat toks istoriniais duomenimis paremtas veiksmažodžių žodžių darybos tyrimas suteikia daug žinių apie veiksmažodinėmis dalelytėmis tapusių prievieksmių ir prielinksnių raidą ir jų

įtaką veiksmažodžio, prie kurio jie jungiasi, reikšmę. Pavyzdžiui, veiksmažodinė dalelytė *ab-* ir sangražinė forma suteikia pagrindiniam veiksmažodžiui iki galo atlikto veiksmo, tam tikro išsekimo ir kartais net numanomos transformacijos reikšmę (*sich abarbeiten, sich abpredigen* ir kt.). Panašią labai intensyvaus ir iki soties arba iki pabaigos atliekamo veiksmo reikšmę pagrindiniams veiksmažodžiams suteikia dalelytė *aus-* ir sangražinė veiksmažodžio forma (*sich ausheulen, sich ausleben, sich ausreden, sich ausschämen* ir kt.). Taip vadinamos kalbos ekonomijos pavyzdžiu, kai priešdėlinis veiksmažodis įgauna tokią reikšmę, kurią pagrindiniam veiksmažodžiui suteikia sakinyje pavartojami papildiniai arba tam tikros aplinkybės, taip pat galėtų būti keli veiksmažodžių darybos būdai, kai pagrindinio veiksmažodžio reikšmę modifikuoja priešdėlis arba veiksmažodinė dalelytė ir sangražinė forma (*mit Fehlern schreiben – sich verschreiben, eine bestimmte Zeit betteln und davon leben müssen – sich durchbetteln* ir kt.). Surinktuose kalbos vartojimo pavyzdžiuose pastebėti ir keli labai neproduktyvūs, tačiau specifinę reikšmę įgaunantys pagrindinių veiksmažodžių ir iš būdvardžių (arba ir iš prieviesmių) kilusių dalelyčių junginiai, vartojami tik sangražine forma (*sich heißlaufen, sich wundliegen, sich hocharbeiten, sich totlachen, sich vollessen, sich weißmachen* ir kt.).

Toliau pateikiamas veiksmažodžių grupių tyrimas pagal veiksmažodžio susidarymo bazes, t. y. skiriami veiksmažodžiai su veiksmažodine, būdvardine ir daiktavardine bazine leksema. Toks tyrimo būdas pateikia daug įdomios informacijos apie veiksmažodžių žodžių darybos ypatumus ir susidarantią naujas specialias veiksmažodžių reikšmes. Sangražiniai priešdėliniai veiksmažodžiai arba veiksmažodžiai su veiksmažodinėmis dalelytėmis, kurių bazinė leksema yra veiksmažodis, skiriami į tokias grupes: (1) veiksmažodžiai, kurių sangražinė priešdėlinė forma sudaroma derivacijos būdu, o sudaryto veiksmažodžio reikšmė ir sintaksinė funkcija išlieka tokia pati (*X traut sich – X getraut sich, X lohnt sich – X verlohnt sich*), (2) veiksmažodžiai, kurie nuo savo bazinio veiksmažodžio skiriasi valentingumo savybėmis (*X macht, dass Y sich freut – X erfreut Y. X macht, dass Y sich schämt – X beschämt Y*) ir (3) veiksmažodžiai, kurių valentingumo dydžiai išlieka tokie patys, tačiau pasikeičia jų išsidėstymas ir kartasi pastebimi tam tikro morfosintaksiniai pasikeitimai (*Das Kind freut den Vater bzw. Der Vater freut sich über das Kind*).

Kitai sangražinių ir sangražinė forma vartojamų veiksmažodžių grupei, kurios bazinėmis leksemomis yra būdvardžiai, taip pat būdingi derivacijos procesai ir čia bandyta išskirti kelias grupes: (1) veiksmažodžiai, reiškiantys tam tikrą būseną arba procesą, kuris apibūdinamas pavartotu baziniu būdvardžiu (*X ist tätig / rege – X betätigt sich / regt sich*), (2) veiksmažodžiai, reiškiantys būsenos pasikeitimą (*X wird rund / rot / offen / anders – X rundet sich / rötet sich / öffnet sich / ändert sich*) ir (3) veiksmažodžiai, reiškiantys tam tikrą veiksmą, kurio būdas užkoduotas baziniame būdvardyje (*X handelt frech – X erfrecht sich*).

Trečioji veiksmažodžių grupė ir jos pogrupiai skiriami pagal bazinės daiktavardines leksemas: (1) veiksmažodžiai, sudaryti remiantis veiksmo palyginimu su tam tikru daiktavardžiu (*X benimmt sich wie ein Lümmel / Flegel – X lümmelt sich / flegelt sich*), (2) veiksmažodžiai, kurių bazė yra numanomo veiksmo arba proceso galininkinis papildinys (*X führt ein Duell aus – X duelliert sich, X hat Sorge / Angst – X sorgt sich / ängstigt sich, X verliert die Haut / Schale / Blätter – X häutet sich / schält sich / entblättert sich* ir kt.) ir (3) veiksmažodžiai, sudaryti prielinksninių grupių pagrindu (*X wird zum Bruder / zum Freund / zum Feind / von Y – X verbrüderet sich / befreundet sich / verfeindet sich mit Y*).

Antra didelė empirinio tyrimo dalis yra skiriama semantiniam sangražinių bei refleksyvine forma vartojamų veiksmažodžių tyrimui. Daug dėmesio skiriama veiksmažodžių veiksmo raiškiai, veiksmažodžių perėjimui iš vieno veiksmo veiksmažodžių grupės į kitą, pvz., kai negalininkiniai veiksmažodžiai tampa sangražiniais ir pan. Taip pat empiriniame tyrime veiksmažodžiai priskiriami trims didelėms semantinėms klasėms: veiksmą reiškiantys veiksmažodžiai, procesą reiškiantys veiksmažodžiai ir būsenos veiksmažodžiai. Veiksmažodžiams priskiriami bene visi kūno priežiūros (*sich büsten, sich baden, sich duschen, sich kämmen, sich rasieren* ir kt.), kūno judesių ir kitų kūno funkcijų (*sich strecken, sich drehen, sich recken, sich schmiegen, sich nähern* ir kt.), kalbėjimo ir kognityvinės veiklos veiksmažodžiai (*sich beklagen, sich beschweren, sich brüsten, sich rühmen* ir kt.). Šiai grupei taip pat turi būti priskirti ir netiesioginio refleksyvumo veiksmažodžiai (reikalaujantys datyvo ir akuzatyvo papildinių, pvz., *sich etwas mieten, sich etwas leihen, sich etwas nehmen* ir kt.). Pastebėta, kad senuosiuose (pvz., vidurinėsios vokiečių aukštaičių kalbos)

tekstuose neretai ir įprasti nesangražiniai judėjimo veiksmažodžiai vartoti sangražine forma (*gienc sich, reit sich, lief sich, ūfspranc sich* ir kt.). Taip pat didelė dalis reciprokinį santykį reiškiančių veiksmažodžių priskirtini šiai veiksmo grupei (*sich bekämpfen, sich prügeln, sich streiten, sich treffen, sich umarmen, sich unterhalten* ir kt.).

Tyrimo pradžioje iškelta prielaidą, kad sangražinės formos, turint omenyje tai, kad sangraža visų pirma suprantama kaip sąmoningai atliekamo veiksmo grįžtamasis ryšys su veiksmo atlikėju, seniau buvo vartojamos tik tada, kai veiksmo subjektas buvo gyvas ir sąmoningas asmuo, dalinai gali patvirtinti kalbėjimo ir mąstymo procesus žymintys veiksmažodžiai. Surinktų kognicijos ir kalbėjimo, ypač emocijų kalbėjimo, procesus reiškiančių veiksmažodžių istoriniai vartojimo pavyzdžiai leidžia teigti, kad jie vokiečių kalboje egzistuoja nuo pat jos pradžios, t. y. jie randami jau pačiuose pirmuosiuose senosios vokiečių aukštaičių kalbos rašytiniuose paminkluose (*sich beklagen, sich beschweren, sich brüsten, sich rühmen* ir kt.).

Procesą reiškiančių veiksmažodžių grupė apima veiksmažodžius, reiškiančius subjekto patiriamus pokyčius, jo vidinio pasaulio procesus ir pan. Čia priskirtini pojūčius ir emocijas reiškiantys veiksmažodžiai (*sich ängstigen, sich ärgern, sich aufregen, sich freuen, sich fürchten, sich trösten, sich erinnern, sich interessieren* ir kt.), pokyčių veiksmažodžiai (*sich ändern, sich wandeln, sich vermehren, sich verbessern* ir kt.), taip pat veiksmažodžiai, žymintys beasmenius procesus (*sich ereignen; das hat sich gut getroffen, es fand sich also, dass...* ir kt.) arba moralaus elgesio normas (*es gebürt sich, gehört sich, schickt sich, ziemt sich; es lohnt sich; dieses Benehmen schickt sich nicht* ir kt.).

Mažiausią grupę sudaro būseną žymintys sangražiniai veiksmažodžiai (priskirti veiksmažodžius šiai grupei buvo itin problematiška, pvz., *sich ähneln, sich aufhalten*). Tačiau buvo pastebėtas ypatumas, kad veiksmažodžio reikšmė, t. y. ar jis reiškia veiksmą ar būseną, gali priklausyti nuo subjekto semantinių savybių. Jei subjektas yra gyvas, tai veiksmažodis įgis veiksmo reikšmę, tačiau jei subjektas negyvas elementas – veiksmažodis gali pavadinti būseną, pvz., *ein Mensch erstreckt sich* vs. *eine Ebene erstreckt sich* (*dehnt sich, zieht sich hin*); *ein Mensch erhebt sich* vs. *ein Berg erhebt sich* ir kt.

Atskiras skyrius skiriamas veiksmažodžių reikšmės kaitai (Bedeutungswandel) (parinkti veiksmažodžių su priešdėliu *ver-* vartojimo pavyzdžiai). Tyrimo metu pabrėžiami trys reikšmės kaitą nulemiantys veiksniai, t. y. veiksmažodžio reikalaujamų aktantų išsidėstymo pasikeitimai, sangražinės formos išnykimas (arba atsiradimas) ir metaforizuotos veiksmažodžio reikšmės pritaikymas naujiems aktantams.

Empirinė dalis baigiama sintaksiniais refleksyvinių konstrukcijų modeliams skirtu skyriumi. Jau senojoje vokiečių aukštaičių kalboje pastebimas itin smarkus sintetinių formų nykimas ir analitinių veiksmažodžio formų susidarymas (pvz., lyginant su gotų kalba). Todėl susiformuoja gana griežti sintaksiniai modeliai, įgyjantys specialias reikšmes. Pavyzdžiui, galima paminėti, kad nuo XI-XIII amžių, matyt iš užsienio kalbų (lotynų, prancūzų) verčiamos literatūros įtakoje, į vokiečių kalbą perimama taip vadinama medijo refleksyvinė konstrukcija (*das Buch liest sich leicht* ir pan.). Iš viso disertacijoje išskirti septyni pagrindiniai refleksyvinių konstrukcijų modeliai, turintys ir po kelis atitinkamus submodelius, kuriuos nulemia skirtingos semantinės subjekto savybės bei veiksmažodžio valentingumo ypatumai. Pagrindiniai modeliai yra šie: (1) $V + RP_{Akk.}$ (šis modelis apima visus sangražinių veiksmažodžių arba sangražinių variantų vartojimo atvejus, kai sangražinis įvardis vartojamas galininko (retais atvejais naudininko) linksnyje, o veiksmažodžio valentingumas nereikalauja jokių papildomų aktantų), (2) $V + RP_{Dat.} + S_{(Präp.)-Obj.}$ (antras modelis atspindi tuos vartojimo atvejus, kai sangražinis įvardis vartojamas naudininko linksnyje, o veiksmažodis reikalauja papildomo tiesioginio arba prielinksninio papildinio), (3) $V + RP_{Akk.} + S_{Präp.-Obj.}$ (trečias modelis atspindi vartojimo atvejus, kai sangražinis įvardis vartojamas galininko linksnyje, o veiksmažodis reikalauja prielinksninio papildinio), (4) $V + RP_{Akk.} + A_{obligat.}$ (ketvirtame modelyje atspindi taip vadinamos medijo pasyvo arba medialinės konstrukcijos, kuriose su sangražine forma vartojamu veiksmažodžiu būtina vartoti ir tą veiksmą arba būseną apibūdinantį prieveiksmį), (5) $V + P_{es als Subj.} + RP_{obligat.}$ (penktas modelis sudarytas siekiant iliustruoti beasmenio tam tikrų sangražinių veiksmažodžių vartojimo atvejus, kurie vokiečių kalboje įsitvirtino gana vėlai ir gali būti laikomi vienu naujesniųjų su refleksyvumu susijusių reiškinių), (6) $V_{lassen} + RP_{obligat.} + V_{Inf.}$ (šeštasis modelis atspindi konstrukciją su veiksmažodžiu *sich lassen* vartojimą) ir (7) $V + RP_{mit}$

Prāp. (septintame modelyje atspindi idiomatizuotos refleksyvinės konstrukcijos, kuriose sangražinis įvardis yra prielinksninės konstrukcijos dalis).

4.3. Išvados ir rezultatų apibendrinimas.

Disertacijoje atliktas empirinis tyrimas leidžia daryti šias išvadas:

1. Vokiečių kalbos veiksmažodžiai, kurie turi būti arba gali būti vartojami sangražine forma, pagal jų sintaksines ir semantines ypatybes turi būti skirstomi į mažiausiai penkias grupes: galininkiniai veiksmažodžiai su sangražinių įvardžiu *sich* kaip datyviniu arba akuzatyviniu papildiniu, refleksyviai vartojami nesangražinių veiksmažodžių variantai, sangražiniai veiksmažodžiai, reciprokiniai veiksmažodžiai bei kitų refleksyviai vartojamų konstrukcijų grupė, kurią sudaro tokios konstrukcijos kaip taip vadinamas medijo pasyvas, refleksyvus pasyvas, konstrukcijos su veiksmažodžiu *sich lassen* bei idiomatizuotos refleksyvios konstrukcijos.

2. Siekiant nustatyti sangražinio įvardžio, vartojamo su atitinkamais veiksmažodžiais, savarankiškumo laipsnį, taikomi įvairūs kaitymo testai, pvz., bandymai sangražinį įvardį pakeisti kitomis vardinėmis kalbos dalimis, patikrinti, ar sangražiniam įvardžiui galima kelti klausimą, ar galima sangražine forma vartojamam veiksmažodžiui sudaryti pasyvinę formą, ar galima sangražinį įvardį nuneigti neigimo dalelyte ir kt..

3. Sangražinio įvardžio kilmės ir raidos tyrimas parodė, kad iš bendrosios progermanų kalbos paveldėta sangražinio įvardžio paradigma, anuomet pasižymėjusi savarankiškomis ir pilnomis formomis, jai senosios vokiečių aukštaičių kalboje ir po to vėlesniais raidos etapais gerokai supaprastėjo. Iš surinktų pavyzdžių galima matyti, kad jau XVII amžiuje nusistovi dabartinėje vokiečių kalboje vartojamas formų skaičius ir vartojimo ypatumai.

4. Istoriniai vartojimo pavyzdžiai taip pat patvirtina faktą, kad tik rytų germanų kalbos (pvz., gotų kalba) iš progermanų kalbos perėmė medijo pasyvą ir jo formas, tuo tarpu kitos germanų kalbos senojo progermanų medijo pasyvo neperėmė arba labai ankstyvame laikotarpyje jį prarado, o jo vietą ir reikšmę perėmė daugiausia sangražinės veiksmažodžio formos.

5. Refleksyviųjų formų vartojimas, žvelgiant iš istorinės perspektyvos, didėja. Refleksyviųjų formų gausumą lemia ta aplinkybė, kad seniau refleksyvumas kaip tam tikro veiksmo ypatybė buvo siejama tik su gyvomis tą veiksmažodžius atliekančiomis būtybėmis. Laikui bėgant dauguma veiksmažodžių reikšmė buvo metaforizuota ir refleksyvia veiksmažodžio forma išreikšto veiksmo subjektais tampa ir negyvi elementai.

6. Atitinkamų pavyzdžių skaičius parodė, kad didelę dalį refleksyviai vartojamų veiksmažodžių sudaro ne šakniniai, o prefiguoti veiksmažodžiai ir veiksmažodžiai su veiksmažodinėmis dalelytėmis. Prefiguotų veiksmažodžių ir veiksmažodžių su veiksmažodinėmis dalelytėmis tyrimas parodė, kad veiksmažodžiai su senaisiais vokiškais prefiksais (*be-, ent-, emp-, er-, ge-, miss-, ver-, zer-*) jau senosios vokiečių aukštaičių kalbos etape buvo įgiję pastovią formą ir gana pastovią reikšmę, o veiksmažodinės dalelytės (*ab-, bei-, durch-, mit-, zusammen-* ir kt.) veiksmažodžių žodžių daryboje įsitvirtina gerokai vėliau. Veiksmažodinių dalelyčių vartojimo pradžia, manoma, buvo XI – XV amžiuje.

7. Atliktas tyrimas parodė, kad intensyvus veiksmažodinių prefiksų ir ypatingai dalelyčių vartojimas gerokai prisidėjo prie refleksyviųjų formų vartojimo gausos. Kartu su šių dalelyčių kaip žodžių darybos priemonės vartojimu susidarė nauji specialūs žodžių darybos modeliai. Jiems būdinga tai, kad šakninis veiksmažodis kombinuojamas su veiksmažodiniu prefiksais arba dalelyte bei sangražiniu įvardžiu, kurie veiksmažodžiui suteikia dažnai naują reikšmę arba vartojami siekiant konkretizuoti pradinę veiksmažodžio reikšmę, pvz., *sich abarbeiten, sich versprechen* u. a.

8. Dažnai toks veiksmažodinių prefiksų arba dalelyčių vartojimas keičia veiksmažodžių valentingumo ypatumus. Dėl prefikso arba dalelytės veiksmažodis dažnai įgauna specialią reikšmę, o susidaręs naujas veiksmažodis pasižymi kitokiomis valentingumo savybėmis, lyginant su jo pamatiniu veiksmažodžiu. Tokiais atvejais dažnai galima kalbėti apie tai, kad taip pasireiškia kalbos ekonomijos principas, pvz., *in die Irre laufen – sich verlaufen, eine bestimmte Zeit mit Betteln den Lebensunterhalt verdienen – sich durchbetteln* u. a.

9. Prie šakninio veiksmažodžio prijungus prefiksus ir veiksmažodines dalelytes dažnai keičiasi semantinės veiksmažodžių savybės. Pirmiausia, prijungus prefixą veiksmažodžiui dažniausiai suteikiama perfektyvinė reikšmė. Antra, sangrąžinis įvardis, dažniausiai visiškai leksikalizuotas, išreiškia veiksmo intensyvumą bei aktyvų veiksmo subjekto dalyvavimą tame veiksmo arba procese, pvz., *eilen – sich beeilen*.

10. Veiksmažodžių, kurie gali arba turi būti vartojami refleksyvia forma, skirstymas į semantines veiksmą, procesą ir būseną reiškiančias grupės, parodė, kad sangrąžine forma vartojami veiksmažodžiai dažniausiai reiškia aktyvų veiksmą arba procesą.

11. Sintaksinis tyrimas parodė, kad tarp refleksyviai vartojamų konstrukcijų galima išskirti septynis pagrindinius sintaksinius refleksyvinių konstrukcijų modelius, kurie dar gali būti skirstomi į smulkesnius submodelius, priklausomai nuo sakinio subjekto charakteristikos, veiksmažodžio valentingumo savybių ir veiksnio semantinių ypatumų.

Reflexivität im Deutschen: Untersuchung unter der Berücksichtigung der historischen Entwicklung

Zusammenfassung

Die vorliegende Dissertationsarbeit behandelt die Fragestellungen der Reflexivität im Deutschen. Unter der *Reflexivität* versteht man in der Sprachwissenschaft die Eigenschaft sprachlicher Konstruktion, bei denen sich zwei Mitspieler einer durch ein Prädikat beschriebenen Handlung auf dasselbe Element beziehen. Die vorgelegte Arbeit ist somit sowohl der synchronen als auch zugleich der diachronen Erforschung der deutschen Sprache gewidmet und hier wird der Versuch unternommen, die Formen und die Bedeutungen der reflexiven Einheiten im Deutschen unter der Berücksichtigung ihrer historischen Entwicklung zu untersuchen. Auf der Grundlage des für diese Untersuchung zusammengestellten Belegmaterials aus dem Gegenwartsdeutschen und aus den früheren Entwicklungsstufen des Deutschen wird der heutige Stand und das Werden reflexiver Verben und reflexiver Konstruktionen bis in die moderne deutsche Sprache analysiert.

Den **Gegenstand der Arbeit** bilden deutsche reflexive Verben und reflexive Konstruktionen, die nach wortbildenden, semantischen und syntaktischen Kriterien im Gegenwartsdeutschen behandelt und mit der Berücksichtigung der historischen Daten untersucht werden.

Das **Ziel der Arbeit** ist, die möglichen Ausdrucksformen der Reflexivität, die wortbildenden und semantischen Eigenschaften und die syntaktischen Modelle mit den reflexiven Verben und reflexiven Konstruktionen im Gegenwartsdeutschen festzustellen sowie die Merkmale ihrer Entwicklung in den früheren Entwicklungsstufen des Deutschen (Frühneuhochdeutsch, Mittelhochdeutsch und Althochdeutsch) und bis zum heutigen Stand zu analysieren.

Im **theoretischen Teil** werden das Definitionsproblem der Reflexivität und das terminologische Inventar diskutiert, ein Überblick über die Forschung der Reflexivität im Deutschen und in anderen Sprachen gegeben, die wissenschaftliche Grundlage und Untersuchungsmethodik, die in der vorliegenden Arbeit angewandt werden, vorgelegt. Da die Reflexivität die indogermanischen, insbesondere slavischen und baltischen Sprachen kennzeichnet, wird der Forschungsstand der Reflexivität auch in anderen

Sprachen dargelegt, wodurch auch die Aktualität des Untersuchungsobjektes betont und begründet werden soll.

Der **empirische Teil** enthält eine wortbildende, semantische und syntaktische Beschreibung der reflexiven Verben und reflexiven Konstruktionen im Gegenwartsdeutschen sowie ihre Entwicklungsübersicht in den früheren Perioden der deutschen Sprache. Anhand des Belegmaterials werden wortbildende und syntaktische Modelle sowie semantische Gruppen der reflexiven Einheiten festgestellt und die Besonderheiten ihrer Entwicklungsgeschichte mit diachronen Belegen veranschaulicht. Hier ist hinzuweisen, dass die Erfassung der Entwicklungsgeschichte von verbalen Einheiten – wenn auch in unvollkommener Weise – ohne Bezug auf eine bestimmte Zahl der Textbelege nicht möglich ist. Da eine korpusbezogene Analyse von dem Faktor der Belegzufälligkeit determiniert ist, sind kaum alle historisch nachweisbaren Bildungen und Gebrauchsmuster auch tatsächlich in dem datenmäßig begrenzten Korpus enthalten, welches für die empirische Analyse dieser Arbeit zusammengestellt wurde und zur Verfügung stand. Damit wird vielmehr ein Ausschnitt aus der Gesamtheit aller möglichen Gebrauchssituationen des Systems der reflexiven Einheiten gezeigt.

Während der letzten Jahrzehnte hat die Reflexivität eine wachsende Aufmerksamkeit unter den Linguisten in ihren syntaktischen und semantischen Untersuchungen gefunden. Infolgedessen sind mehrere wissenschaftliche Abhandlungen entstanden, in denen diese Erscheinung den Schwerpunkt der Analyse darstellt. Zu erwähnen sind die Arbeiten zur Typologie der Reflexiva, z. B. die von E. Geniušienė 1987, E. König 2001, M. Everaert 2003 u. a. Auch verschiedene reflexive Formen, insbesondere die so genannten medialen Konstruktionen werden von H. Brinker 1969, G. Grewendorf 1984, 1995, P. Ackema, M. Schoorlemmer 1994, I. Kaufmann 2003 u. a. unter verschiedenen linguistischen Aspekten einer eingehenden Analyse unterzogen. Zu betonen ist auch das Streben der Linguisten nach neuen Termini auf dem Gebiet der Reflexiva oder nach einer Umgruppierung im Rahmen der grammatischen Formen und Funktionen der reflexiven Konstruktionen. Dagegen nimmt die Beschreibung von dem historischen Gang der reflexiven Konstruktionen und über die Entwicklung ihrer Bedeutungen im Vergleich mit dem Umfang synchronischer Untersuchungen einen geringen Teil ein (Bökenkrüger 1924, Hermodsson 1952, Dal 1962).

Aus dem Überblick über die Forschungsliteratur in diesem Bereich lässt sich feststellen, dass es wenig Studien zur diachronischen Sprachdarstellung gibt, besonders fehlen komplexe Untersuchungen zur Entwicklung reflexiver Verbformen des Deutschen. Die Aktualität der vorliegenden Dissertation soll in erster Linie dadurch begründet werden, dass die Berücksichtigung der Entwicklung der reflexiven Verben und Konstruktionen die Entstehung, den Schwund oder die Formveränderung mehrerer Verwendungsmuster erkennen sowie den Gebrauch der gegenwärtigen Formen besser erklären wird. Eine besondere Beachtung wird in dieser Untersuchung der Entstehung der präfigierten Verbformen geschenkt, die eine wichtige Rolle bei der Herausbildung der reflexiven Verbformen und bei der Präzisierung ihrer Bedeutung gespielt haben sollen.

Das wissenschaftlich Neue der Arbeit ist eine komplexe und möglichst umfassende Darstellung der reflexiven Verben und reflexiven Konstruktionen im heutigen Deutschen sowie die Begründung der heutigen Situation durch ihre Entwicklungsgeschichte in den früheren Entwicklungsstufen der deutschen Sprache. Für die Dissertationsschrift wurde das Belegmaterial zusammengestellt, welches die Verwendung und die Formenvielfalt der reflexiven Verben sowie Verbvarianten im Gegenwartsdeutschen widerspiegelt. Anhand der historischen Belege lassen sich aber die Tendenzen der Bedeutungsveränderung sowie die Veränderungen der grammatischen Charakteristik entsprechender Verben feststellen. Eine Analyse aus dieser Sicht liegt noch nicht vor. Außerdem, im Gegensatz zu den wissenschaftlichen Arbeiten, die die reflexiven Verben behandeln und sie meistens als eine von dem ganzen verbalen System abgesonderte Gruppe betrachten, werden in dieser Untersuchung die reflexiven Einheiten unter wortbildendem, semantischem und syntaktischem Aspekt in der Gesamtheit des verbalen Systems behandelt, weil man eine genaue Bedeutungserklärung für eine reflexive Einheit sehr selten geben kann, ohne die Hauptbedeutung des Verbs zu untersuchen, zu dem das Reflexivpronomen angefügt wird.

Die empirische Grundlage der vorliegenden Untersuchung bilden 4843 Verben des Gegenwartsdeutschen, die entweder in einer reflexiven Form vorkommen oder eine reflexive Form in bestimmten Gebrauchssituationen aufweisen können oder als feste Wendungen mit einer reflexiven Nominalphrase gebraucht werden. Zu diesen Verben

werden gegenwartsdeutsche und historische Belege gesammelt, die die Form- und Bedeutungsentwicklung dieser Einheiten veranschaulichen. Die Belege mit reflexiven Verbformen sind dem gegenwartsdeutschen Wörterbuch (*Wahrig. Deutsches Wörterbuch* 1985/1994) und den historischen deutschen Wörterbüchern (*Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der Oberdeutschen*, von J. Chr. Adelung 1801, *Deutsches Wörterbuch* von J. Grimm und W. Grimm 1956, *Deutsches Wörterbuch* von H. Paul 1992 und *Frühneuhochdeutsches Glossar* von A. Götze 1967), den historischen Textcorpora von dem Institut für Deutsche Sprache in Mannheim (*COSMAS II*), der Universität Salzburg (*Mittelhochdeutsche Begriffsdatenbank*) sowie der neuen und älteren deutschsprachigen Literatur entnommen.

Die **zu verteidigenden Thesen** der Arbeit sind die folgenden:

1. Zur steigenden Tendenz in der Verwendung der reflexiven Einheiten hat vor allem der Umstand beigetragen, dass seit der althochdeutschen Zeit die Präfixe und andere verbale Partikeln zum festen wortbildenden Bestandteil des Verbs geworden sind, was die syntaktischen und semantischen Eigenschaften der Verben verändert hat und die Entstehung sowie Entwicklung der deutschen reflexiven Verbformen stark beeinflusst hat.

2. Bei einem Teil der reflexiven Verben ist das Reflexivpronomen *sich* völlig lexikalisiert und bildet mit dem Verb ein einheitliches Lexem. Die Verbindung des Verbs mit *sich* ändert in solchen Fällen oft die ursprüngliche Bedeutung des Lexems.

3. Der Gebrauch des Reflexivums fördert die Herausbildung konkreter syntaktischer Modelle, indem die Valenzstruktur der entsprechenden Basisverben näher bestimmt wird und in vielen Fällen die sprachökonomischen Merkmale der reflexiven Formen realisiert werden.

4. Bereits im Althochdeutschen verschwinden die ursprünglichen Formen des alten indogermanischen Mediums. In vielen Fällen übernehmen seine Bedeutung und Funktionen die deutschen intransitiven und reflexiven Verben und einige reflexive Konstruktionen.

5. Die meisten reflexiven Verben drücken eine Handlung oder einen Vorgang aus, sehr selten haben sie die Bedeutung eines Zustandes.

Zur **Struktur** und zum **Umfang** der Dissertationsarbeit: Die Arbeit besteht aus der Einleitung, dem theoretischen und empirischen Teil, Schlussfolgerungen, Quellenverzeichnis und Literaturverzeichnis. Die vorgelegte Arbeit umfasst 140 Seiten. Das Literaturverzeichnis beträgt 198 Positionen. In den Anhängen zur Dissertationsarbeit werden die Verben aus dem Belegmaterial nach Gruppen in Bezug auf ihre Möglichkeit, reflexive Einheiten zu bilden, angegeben.

Die in der vorliegenden Dissertationsschrift durchgeführte Untersuchung lässt Folgendes schlussfolgern:

1. Unter den Verben der deutschen Sprache, die reflexiv vorkommen müssen oder können, werden aufgrund ihrer syntaktischer und semantischer Eigenschaften mindestens 5 Gruppen unterschieden: transitive Verben mit *sich* als Akkusativobjekt, reflexive Verbvarianten, reflexive Verben, reziproke Verben und Verben in idiomatisierten reflexiven Strukturen.
2. Um die Bedeutung und die Funktion des Reflexivpronomens in einem Satz genau bestimmen zu können, sollten einige Kommutierbarkeitstest angewendet werden, z. B. die Ersatzprobe, der Interrogativierungstest, die Passivbildung, die Probe der Wortstellung, die Negationsprobe, die Modifizierungsprobe und die Probe der Kongruenz.
3. Die Untersuchung zur Geschichte des deutschen Reflexivpronomens hat ergeben, dass das aus dem Gemeingermanischen geerbte und damals einen eigen- sowie vollständigen Formenbestand aufweisende Paradigma des Reflexivpronomens bereits im Althochdeutschen und dann späteren Entwicklungsstufen des Deutschen eine Vereinfachung erfahren hat. Den Belegdaten lässt sich entnehmen, dass sich bereits im 17. Jahrhundert der gegenwärtige Formenbestand und Gebrauch des deutschen Reflexivpronomens herausbildete.
4. Die historischen Belege zeugen auch davon, dass nur die ostgermanischen Sprachen (z. B. das Gotische) das gemeingermanische Mediopassiv übernommen haben und die Formen aufgewiesen haben sollen, die anderen germanischen Sprachen das

gemeingermanische Medio-Passiv überhaupt nicht übernommen oder sehr früh es verdrängt haben, an seine Stelle traten aber die reflexiven Verbformen.

5. Der Gebrauch der reflexiven Formen zeigt historisch gesehen eine Zunahme. Zu der Zunahme im Gebrauch der reflexiven Formen hat der Umstand beigetragen, dass wie ursprünglich die Reflexivität nicht mehr nur auf lebendige Wesen bezogen werden konnte, sondern eine metaphorisierte Gebrauchsweise zugenommen hat und als Subjekt einer durch reflexive Verben ausgedrückten Handlung auch Nichtlebewesen gebraucht werden können.

6. Die Zahl der entsprechenden Belege hat gezeigt, dass einen viel größeren Teil der Verben, die reflexiv gebraucht werden müssen oder können, Präfix- oder Partikelverben bilden. Die Untersuchung der Verben mit verbalen Präfixen und Partikeln hat ergeben, dass die mit den alten deutschen Präfixen präfigierten Verben (*be-*, *ent-*, *emp-*, *er-*, *ge-*, *miss-*, *ver-*, *zer-*) bereits im Althochdeutschen ihre Formen besaßen, dagegen gehen die Partikeln (*ab-*, *bei-*, *durch-*, *mit-*, *zusammen-* u. v. a.) viel später in die verbale Wortbildung ein. Die Ansätze des Partikelgebrauchs in der verbalen Wortbildung können mit dem 11.-15. Jahrhundert datiert werden.

7. Die durchgeführte Untersuchung hat gezeigt, dass der intensive Gebrauch der verbalen Präfixe und insbesondere der verbalen Partikeln zur steigenden Tendenz in der Verwendung der reflexiven Einheiten beigetragen hat. Zusammen mit dem Partikelgebrauch in der verbalen Wortbildung haben sich spezielle wortbildende Muster herausgebildet, die den Einsatz des verbalen Präfixes oder der verbalen Partikel und der reflexiven Form verlangen und dadurch eine eigenständige Bedeutung der Bildung verleihen, z. B. *sich abarbeiten*, *sich versprechen* u. a.

8. Der Gebrauch der Präfixe und der verbalen Partikeln verändert oft die syntaktischen Eigenschaften der Verben. Die Verben bekommen dank dem Präfix oder der Partikel eine spezialisierte Bedeutung und das neu gebildete Verb zeichnet sich durch andere Valenzeigenschaften aus, wobei oft das sprachökönische Prinzip zum Ausdruck kommt, z. B. *in die Irre laufen – sich verlaufen*, *eine bestimmte Zeit mit Betteln den Lebensunterhalt verdienen – sich durchbetteln* u. a.

9. Der Gebrauch der Präfixe und der verbalen Partikeln verändert oft die semantischen Eigenschaften der Verben. Erstens wird dem Verb durch die Präfigierung meistens eine perfektive Bedeutung verliehen, zweitens drückt der Einsatz des Reflexivpronomens eine Intensivität der Handlung sowie die aktive Teilnahme des Subjekts an der Handlung aus, z. B. *eilen – sich beeilen*.

10. Die Einteilung der Verben, die reflexiv vorkommen können oder müssen, in die Gruppen der Handlungsverben, Vorgangsverben und der Zustandsverben hat ergeben, dass die meisten reflexiv gebrauchten Verben eine aktive Handlung oder einen Vorgang ausdrücken.

11. Es lassen sich insgesamt 7 syntaktische Hauptmodelle mit Reflexivpronomen feststellen, die sich noch in weitere Submodelle abhängig von der Charakteristik des Subjekts (belebt, unbelebt u. ä.) und der Valenzeigenschaften sowie der Semantik der Verben gliedern.

Publikacijos disertacijos tema

Publikacijos recenzuojamuose tęstiniuose mokslo leidiniuose:

Daunorienė, J. 2008. Zwischen Reflexiv und Passiv: zwei ausgewählte reflexive Konstruktionen des Deutschen. *Kalbotyra* 59 (3), 57-65.

Daunorienė, J. 2008. Zur Reflexivität der deutschen Verben: Was umfasst der Begriff „reflexiv“? *Kalbotyra* 58 (3), 17-24.

Daunorienė, J. 2007. Bedeutungswandel bei den reflexiven Verben des Deutschen. *Kalbotyra* 57 (3), 62-70.

Publikuota konferencijos medžiaga:

Nutautaitė, J. 2006. Reflexivität im Deutschen unter diachronischem Aspekt: Verwendungstypen der reflexiven Verben. Lucyna Wille/Jaromin Homa (Hrsg.). *Menschen – Sprachen – Kulturen*. Tectum Verlag Marburg. 203-209.

Teoriniai ir empiriniai darbo rezultatai buvo pristatyti mokslinėse konferencijose:

2008 m. rugsėjį VU Filologijos fakulteto Vokiečių ir Anglų filologijos katedrų tarptautinėje konferencijoje (pranešimo tema „Produkyvūs refleksyvizacijos modeliai vokiečių ir lietuvių kalbose“).

2005 m. spalį Tarptautinėje Žešuvo universiteto (Lenkija) germanistų konferencijoje „Žmonės – Kalbos – Kultūros“ (pranešimo tema „Refleksyvumas vokiečių kalboje istoriniu aspektu: sangražinių veiksmažodžių vartojimo tipai“).

2004 m. balandis Respublikinėje VU doktorantų konferencijoje „Naujausi humanitariniai tyrinėjimai“ (pranešimo tema „Refleksyvumo raida: vokiečių kalbos sangražinių veiksmažodžių reikšmės ir funkcijų įvairovė diachroniniu aspektu“).

Žinios apie disertantę

Justina Daunorienė (Nutaūtaītė, gim. 1976 m. Vilniuje) bakalauro studijas pradėjo 1994 m. Vilniaus universiteto Filologijos fakultete pasirinkusi Vokiečių filologijos studijų programą. 1998 m. ji du mėnesius stažavosi Mūnsterio universitete (Vokietija). Tais metais parengė ir apgynė bakalauro darbą tema „Modalinės dalelytės vokiečių ir lietuvių kalbose“ („Abtönungspartikeln im Deutschen und im Litauischen“) bei įgijo bakalauro kvalifikacinį laipsnį.

1998 m. VU Filologijos fakultete ji įstojo į vokiečių kalbotyros krypties magistrantūrą ir 2000 m. įgijo magistro kvalifikacinį laipsnį. Magistro darbo tema „Dalyviai vokiečių, lietuvių ir gotų kalbose“ („Partizipien im Deutschen, Litauischen und Gotischen“). Šis magistro darbas 2000 m. buvo apdovanotas „Baltikum“ fondo premija.

2001-2010 m. studijavo VU doktorantūroje. Disertacijos tema „Refleksyvumas vokiečių kalboje: istorinės raidos duomenimis paremtas tyrimas“ disertantė paskelbė keturis straipsnius, dalyvavo trijose mokslinėse konferencijose. Disertantės tyrinėjimų sritys – vokiečių kalbos priešistorė ir istorija, gramatinių formų ir kategorijų raida, senosios raštijos ypatumai ir kt.

2001-2002 m. ji stažavosi Zalcburgo universitete.

Nuo 1998 m. dirba VU Filologijos fakulteto vokiečių filologijos katedros asistente, dėsto šiuolaikinę vokiečių kalbą, veda vokiečių kalbos morfologijos, bendrosios kalbotyros, germanų įvado seminarus, vadovauja kursiniams ir bakalauro darbams.

Nuo 2001 m. yra Austrijos germanistų sąjungos narė.

Über die Dissertantin

Frau Justina Daunorienė (Nutaūtaītė, geb. 1976 in Vilnius) hat 1994 ihr Bakkalaureusstudium in der Fachrichtung Deutsche Philologie an der Universität Vilnius aufgenommen. Im Jahre 1998 hatte sie einen zweimonatigen Studienaufenthalt an der Universität Münster. In demselben Jahr hat sie die Diplomarbeit zum Thema „Abtönungspartikeln im Deutschen und im Litauischen“ ausgearbeitet und erfolgreich verteidigt sowie somit den Bakkalaureusgrad erworben.

Im Jahre 1998 hat sie das Magisterstudium in der Fachrichtung Deutsche Sprachwissenschaft aufgenommen und 2000 den Magistergrad erworben. Das Thema der Magisterarbeit lautet „Partizipien im Deutschen, Litauischen und Gotischen“. Für die Magisterarbeit wurde sie mit dem Preis der „Baltikum“-Stiftung aus Münster ausgezeichnet.

In den Jahren 2001 – 2010 war sie Promotionsstudentin an der Universität Vilnius. Zum Thema der Dissertation „Reflexivität im Deutschen: Untersuchung unter der Berücksichtigung der historischen Entwicklung“ hat sie in dieser Zeit vier wissenschaftliche Publikationen veröffentlicht und drei Konferenzvorträge gehalten. Das Interesse der Dissertantin gilt der Vorgeschichte und der Geschichte der deutschen Sprache, dem Sprachwandel, der Entwicklung der grammatischen Formen und Kategorien, den Besonderheiten der alten Sprachdenkmäler u.a.

In den Jahren 2001 – 2002 wurde ihr ein Stipendium zum Studienaufenthalt an der Universität Salzburg gewährt.

Seit 1998 ist Frau Daunorienė als Assistentin am Lehrstuhl für deutsche Philologie in der philologischen Fakultät der Universität Vilnius tätig. Sie unterrichtet die deutsche Gegenwartssprache, leitet Seminare zur deutschen Morphologie, zur allgemeinen Sprachwissenschaft, zur Vorgeschichte des Deutschen, betreut Jahres- und Bakkalaureusarbeiten.

Seit 2001 ist sie Mitglied der Österreichischen Germanistengesellschaft.